

İSLAM AHLAKI
Temel Konular Güncel Yorumlar

İSLAM AHLAKININ KAYNAKLARI

PROF. DR. HÜSEYİN KARAMAN

I. GİRİŞ

İslam ahlakı, Allah tarafından son Peygamber Hz. Muhammed (s.a.s.)'e bildirilmiş ve onun hayatında şekillenerek görünür hale gelmiş olan bir davranış düzenidir. Başka bir ifadeyle, İslamiyet'in insana sunmuş olduğu hayat tarzı ve bu hayat tarzının arkasında bulunan inanç ve düşünce dünyasıdır. Bu hayat tarzı, inanç ve düşünce dünyasını Peygamber Efendimiz bizzat yaşayarak insanlara göstermiş, insanların nasıl yaşamaları gerektiğini, nasıl bir hayat sürdürürlerse mutlu olacaklarını ve kurtuluşa ereceklerini ortaya koymuş ve onlara en iyi şekilde örnek olmuştur. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber'i Müslümanlara "örnek" olarak gösteren, ona itaatin Allah'a itaat olduğunu belirten çok sayıda ayeti kerime bulunmaktadır. (3/Âl-i İmran, 32; 4/Nisa, 13; 24/Nur, 54) Bu çerçevede Allah bir taraftan Peygamberimizin mükemmel bir ahlaka sahip olduğunu söylerken (68/Kalem, 4) diğer taraftan da insanlara hitaben, Hz. Peygamber'in kendileri için "güzel bir örnek" olduğunu ve onu örnek almaları gerektiğini belirtmektedir. (33/Ahzab, 21; 22/Hac, 78) Dolayısıyla ahlaki yaşantı konusunda Peygamberimizi örnek almak, biz Müslümanlar için dinî bir görevdir.

İslam ahlakını Peygamber Efendimiz'den sahabe öğrenmiş, yaşamış ve kendilerinden sonrakilere aktarmıştır. Daha sonra gelen nesillerin de benzer bir şekilde kendilerinden sonrakilere bu hayat tarzını ve davranış düzenini yaşayarak aktarmaları sonucunda İslam ahlakı günümüze kadar gelmiştir.

İslam ahlakının kaynakları nedir? Onu oluşturan ve ortaya çıkaran kurucu unsurlar hangileridir? denildiğinde, kaynak kelimesinin anlamına bağlı olarak ilk önce kökeni, aslı, varlık sebebi ve kurucu unsurları akla gelmektedir. İkinci olarak İslam ahlakı hakkında bilgi veren ve onu öğrenme ve öğretme imkânını sağlayan unsurlar kastedilmektedir. Burada ahlakî bilginin kaynağı gündeme gelmektedir. Bunu ise İslam ahlakını nereden öğreniriz? İslam ahlakı hakkında bilgi veren kaynaklar nelerdir? şeklindeki sorularla ifade ederiz. Görüldüğü üzere bu sorular daha ziyade ortaya çıkmış olan ve yaşanan bir ahlak sisteminin içerdiği ilke ve kurallar hakkındaki sorulardır. Üçüncü olarak ise, tarihi süreçte ahlak sahasında yazılmış kitaplar ve bize ulaşmış diğer metinler kast edilmektedir. İslam ahlakı hakkında hangi eserler yazılmıştır? İslam ahlakının kaynak eserleri nelerdir? şeklindeki sorular, artık ahlakî bir ilim olarak dikkate aldığımızı ve bu alanda belirli bir düzen içinde telif edilmiş eserlerden bahsettiğimizi ortaya koymaktadır. Söz konusu anlamların birincisi İslam ahlakının varlık boyutu bakımından ontolojik kaynağını, ikincisi bilgi boyutu bakımından epistemolojik kaynağını, üçüncüsü ise İslam ahlakı hakkındaki sistematik düşünceyi, ifade etmektedir. (Görgün, 2010, 25, 26)

Ahlak temelde iyi ve kötü ile ilgilenir. Ahlakın iki temel değeri olan 'iyi' ve 'kötü' hakkındaki bilgimizin kaynağı nedir? sorusunu cevaplarken İslam düşünürleri her ne kadar zaman zaman icma, kıyas, felsefi ahlak görüşleri, örf ve âdetler gibi farklı unsurlardan da bahsetmişlerse de İslam ahlakının kurucu ana kaynaklarının Kur'an ve Sünnet olduğunda ittifak etmişlerdir. (Pazarlı, 1980, 60-62; Altıntaş, 1999, 4-10; Yaran, 2011, 13-22; Aydın, Bekiryazıcı, 2011, 151) İslam düşünürleri Kur'an ve Sünnet'i İslam ahlakının temel kaynakları olarak kabul etme noktasında değil, onları anlama, açıklama ve yorumlamada dayanılan kaynaklar konusunda birbirlerinden ayrılmışlardır.

İslam ahlakının bütün bu kaynaklarının bir nakli bir de akli tarafı bulunmaktadır. Çünkü başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere bütün naklin insan ve toplum hayatında etkin olabilmesi anlaşılmasına bağlıdır. Anlaşıldıkları oranda etkin olurlar. Anlaşılmaları ise akli bir faaliyetdir. Dolayısıyla nakil akıl olmadan etkin olamaz. Nakil, akıl tarafından anlaşılacak hayatiyet ve işlevsellik kazanmak suretiyle günlük hayatta karşılaşılan durumlara uygulanmasıyla genişlemiş ve gelişmiş olacaktır. Dolayısıyla aklın kaynak olması, daha ziyade ayet ve hadislerde belirtilenin anlaşılması ile alakalıdır. Bunun yanında aklın esas kaynak değeri, ahlak alanının ilim haline getirilerek, bunun ortaya çıkardığı meseleleri ortaya koymasındadır. Ahlakın dinî bir temele dayandığını ispat etmek üzere yola çıkan görüşlerin ekserisinin, ahlaklılıkla akllilik arasında gizli bir soğukluk olduğu kanaatini korumaya çalışmaları bu durumu değiştirmez. Çünkü daha yoğun dindarlık adına, akli ve akla dayalı ahlak anlayışlarını dışlayan görüş ile sekülerlik adına daha fazla, dinî ve din ile temellendirilen ahlak anlayışlarını dışlayan görüşlerin her ikisi de oldukça uç noktalarda yer almaktadır. Akıl ile nakil arasındaki söz konusu ilişki aralıksız bir şekilde devam edecek olduğu için İslam ahlakının kaynaklarını temelde nakil ve akıl şeklinde iki unsura indirgeyebiliriz. (Görgün, 2010, 26, 35)

Bu noktada şunu da ifade etmeliyiz ki, hayatımızda ne "saf" bir akıl, ne de "saf" bir nakille karşı karşıyayız. Akıl, nakil ile nakil de akıl ile irtibatlı olarak bütün hayatımıza ve kararlarımıza refakat etmektedir. Gazâlî nakil ile akıl arasındaki ilişkiyi şöyle açıklamaktadır:

"Akıl ancak din ile doğru yolu bulabilir, din de ancak akıl ile açıklık kazanır. Akıl temeldir, din ise binadır. Bina olmadıkça temelin bir manası kalmaz, temel olmadıkça da bina ayakta duramaz. Bunun gibi akıl göz ise din görmeyi temin eden ışıktır. Yahut akıl kandil ise din de bu kandilin yağdır. Bunların hiçbirisi bir diğeri olmadıkça değer kazanamaz... Din akli kaybederse ondan hiçbir şey zuhur etmez ve gözün nurunun kaybolmasıyla ışığın kaybolması gibi din de kaybolur. Eğer aksi olursa gözün ışsızlıktan dolayı görememesi gibi akıl pek çok şeyleri görmekten aciz kalır." (Gazâlî, 46, 47; Bolay, 1993, 181)

Din ile akıl arasında olduğu gibi din ile ahlak arasında da karşılıklı bir ilişki vardır. Ahlakı dinden veya dini ahlaktan ayırmak, insanın iç dünyasını kendisinden ayırmak demektir. Hemen hemen her dinin belli bir ahlaki boyutu vardır ve ahlaki öğretiler bütün dinlerin, özellikle de semavi dinlerin merkezinde bulunur. Ahlakı içermeyen ve ahlaklı davranış ile dine bağlanmayı bir arada değerlendirmeyen bir din neredeyse yoktur. Dolayısıyla da dinlerin tarihi aynı zamanda insanlığın ahlak tarihidir. Peygamberimiz İslam dininin güzel ahlak olduğunu (Hindî, Hadis No, 5335) ve Müslümanların iman açısından iyi olanlarının ahlak açısından da iyi olanlar olduğunu belirtmesi de (Tirmizi, Radâ, 11; Buhârî, Menâkıb, 23, Fezâilü Ashâbi'n-Nebi, 27) iman ile ahlak arasındaki karşılıklı ilişkiyi ortaya koymaktadır.

Bütün bunlardan sonra şunu söyleyebiliriz ki, İslam ahlakının kaynaklarını en genel anlamda temel ve tali kaynaklar olmak üzere iki kısma ayırabiliriz. Kur'an-ı Kerim ile Hz. Peygamber'in sünneti İslam ahlakının kurucu temel kaynakları olurken örf, âdet ve gelenekler ile ahlak kitaplarını da içine alan kültür ise, İslam ahlakı hakkında bilgi veren ve onun sistematüğinden bahseden tali kaynaktır.

II. TEMEL KAYNAKLAR

A. Kur'an-ı Kerim

İslam dininin ana kaynağı olan Kur'an-ı Kerim, ahlaki hüküm ve prensiplerin de kendisine dayandırıldığı bir kaynaktır. İslam ahlakını en kısa ve doğru yoldan öğreneceğimiz kaynak Kur'an'dır. Kur'an'ın içerdiği konular genel hatlarıyla ahlakla iç içedir.

Kur'an, insanın ahlaki yönüne özel bir önem vermiştir. İnsan, hem ruhi hem de bedeni tarafının olmasından dolayı ahlaki bakımdan çift kutuplu bir varlıktır. Allah insanı güzel bir tabiatla yaratmış (95/Tin, 4) ve ona kendi ruhundan üflemiş (15/Hicr, 29) olmakla birlikte insanın top-raktan yaratılmış olan beşeri bir yönü de vardır. Allah Teâlâ insana hem fücûrunu, hem de takvâsını ilham etmiş olduğu için ona iyilik ve

kötülüğün kaynakları olan kabiliyetleri birlikte vermiştir. İnsanın özünde melekleri kendisine secde ettirebilecek kadar üstün bir yön olduğu gibi, onu ahlaki açıdan bayağılaştıracak başka bir yön de bulunmaktadır. Dolayısıyla insan bu çift kutuplu tabiatı dolayısıyla ahlaki hüküm ve tercihlerinde iyi veya doğru olanı yapabileceği gibi kötü veya yanlış olanı da yapabilir. Eğer iyiliğe yönelir ve yeteneklerini bu yönde geliştirirse güzel ahlaklı, kötülüğü seçer ve kendini o yönde geliştirirse kötü ahlaklı olur. İnsandaki bu çift boyutluluk Kur'an-ı Kerim'de Hz. Yusuf'un dilinden şu şekilde ifade edilmiştir: "(Bununla beraber) nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis aşırı şekilde kötülüğü emreder; Rabbimin acıyıp koruması müstesna. Şüphesiz Rabbim çok bağışlayan, pek esirgeyendir." (12/Yusuf, 53) Peygamberimiz de bir hadisinde kendisinin bile ancak Allah'ın lütfu ve inayeti sayesinde güzel ahlakı kazanabileceğini ifade etmek (Müslim, Müsafirin, 201; Nesâî, İftitah, 16-17) suretiyle insanın iki yönlü özelliğine vurgu yapmıştır. Kur'an insanın ahlaki hüküm ve tercihlerinde yanlış yapmasını önleyerek onu güzel ahlaklı, erdemli birey haline getirmek için çeşitli ahlaki ilkeler ortaya koymak suretiyle İslam ahlakına kaynaklık etmiştir.

İnsanoğlu, akıl gibi üstün özellikleri yanında, güçsüz ve tahammülsüz, bu yüzden güvene ihtiyacı olan; istek ve arzuları çok, bundan dolayı tatminsiz; unutkan, bundan dolayı vefasız; tutucu, bu yüzden de fikri sabitliğe sahip; cahil, aynı zamanda bencil bir varlıktır. İnsandaki bu çift ve birbirine zıt özellikler çoğaltılabilir. Ruhi yapısı itibarıyla ise insan, şartlanmaya ve dolayısıyla da yönlendirilmeye çok uygun bir varlıktır. O halde insan, olumlu ve olumsuz özelliklere sahip olan bir varlık durumundadır. İnsandaki söz konusu olumsuz tutum ve davranışların giderilmesi ancak ahlaki bir eğitimle olur. İslam ahlak anlayışının hayata geçirilmesinde de Kur'an, temel kaynaktır.

Sosyolojik ve psikolojik açıdan değerlendirildiğinde ise insanın zayıflığı, güvensizliği ve güçsüzlüğü onu toplum halinde yaşamaya itmiştir. İnsanı sahip olduğu bencillik, fanatizm ve tutuculuktan kurtaracak, yaşadığı toplumu ve kendisini mutlu kılacak kurallara ihtiyaç vardır. Ancak söz konusu kurallar insanın bizzat içinde olmalıdırlar ki, onu her

an kontrol edebilsinler ve yönlendirebilsinler. İşte Kur'an-ı Kerim, bu gerekçeleri göz önünde bulundurarak, insanı bir ideale doğru sevk etmek için birtakım ahlak kuralları bildirmiştir.

Kutsal kitabımız hem teorik ahlaka ait temel ilke ve prensipleri ortaya koymuş, hem de pratik ahlaka ait kuralları göstermiştir. Ayetlerde yer alan ahlakla ilgili hükümlerin bazıları, Allah'ın biz insanlara uyarıda bulunmak için söylemiş olduğu; "Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adil davranmamaya itmesin. Adaletli olun." (5/Maide, 8) ayetinde olduğu gibi genel ifadeler şeklinde iken, bazıları da "Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki, Ben de size vaat ettiklerimi vereyim. Yalnızca Ben'den korkun." (2/Bakara, 40) ayetinde olduğu gibi özel hükümler şeklindedir. Ayrıca naslarda insanın, hakkında hüküm bulunmayan girift ve anlaşılması zor meselelerle karşılaşabileceği de göz ardı edilmemiş olup bu gibi şüpheli durumlardan kaçınılması tavsiye edilmiştir. Peygamber Efendimiz bir hadislerinde bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: "Helal olan şeyler belli, haram olan şeyler bellidir. Bu ikisinin arasında, halkın birçoğunun helal mi haram mı olduğunu bilmediği şüpheli konular vardır. Şüpheli konulardan sakınanlar, dinini ve ırzını korumuş olur." (Buhârî, İman, 39, Büyü, 2; Müslim, Müsâkât, 107-108). İyilik, içinin rahatladığı ve kalbinin mutmain olduğu şeydir. Günah ise, insanlar fetva verseler de, içini tırmalayıp kalbinde huzursuzluk/tereddüt oluşturan şeydir." (Ahmed b. Hanbel, Musned, IV, 194)

Kur'an-ı Kerim, insanoğlunun yapmış olduğu iyilik ve kötülüğün zerre kadarının bile önemli olduğunu ve öte dünyada karşılıklarının görüleceğini belirterek ahlaki eylemler için sarsılmaz bir temel ve uhrevi yaptırıma dayalı çok güçlü bir motivasyon sağlamaktadır. Çünkü insanı zaafı, eksiklikleri ve güçlü yönleriyle en iyi tanıyan ve bilen Yaratıcı olduğu için onun bu eksikliklerinin nasıl tamamlanarak kemal derecesinde bir insan haline getirileceğini de O bilir. Allah bu durumu, dünyada kişinin yapmış olduğu zerre kadar iyilik veya kötülüğün karşılığını ahrette göreceğini ve dünya hayatında yapılmış olan hiçbir şeyin gizli kalmayacağını belirtmek suretiyle (99/Zilzal, 7-8) açık bir şekilde ortaya koymuştur.

Kur'an-ı Kerim'de ahlakla ilgili olarak sadece ahlaki ilke ve kurallar bulunmamaktadır. (4/Nisa, 36, 58, 93; 79/Nâzi'ât, 40-41; 104/Hümeze, 1; 49/Hucurat, 12; 22/Hac, 30; 17/İsrâ, 32, 34; 3/Âl-i İmrân, 134) Bunların ötesinde insanı bir bütün olarak ve hatta toplumsal hayatın ve müesseselerin işleyişine bağlı olarak ortaya çıkabilecek ahlaki sorunlara işaret eden kıssa ve örnekler de yer almaktadır. Özellikle toplumsal ve kurumsal hayatı ahlaki yönden tahlil ederken, söz konusu kıssa ve örneklerin tayin edici bir önemi olduğu görülür. Kur'an ahlaki açıdan insanın hayatının bütünü nü kuşatmış, ona bir çerçeve çizmiş ve çizilen çerçeveyi belli bir ahenk içinde bize sunmuştur. (Draz, 2004, 21-22; Görgün, 2010, 31)

Buraya kadar ifade etmiş olduğumuz üzere Kur'an'ın çeşitli boyutlarıyla ahlak konusunu ele almış ve bu konuya özel bir önem vermiş olmakla birlikte içerdiği hiçbir ayeti kerimede bizzat "ahlak" kelimesinin kendisi yer almamaktadır. Ancak, biri "âdet" ve "gelenek", diğeri de "ahlak" anlamında olmak üzere iki farklı ayette (26/Şuara, 137; 68/Kalem, 4) "ahlak" kelimesinin tekili olan "hulk" kelimesi geçmektedir. Ancak pek çok ayette yer alan "amel/iş/eylem" kelimesi ahlaki da içine alan bir genişliğe sahiptir. Bunun yanında "birr, takvâ, sıdk, hayr, ihsan, hase-ne, adl, hakk" gibi iyi ahlaki özellikleri; "ism, münker, seyyie, heva, zulüm, fık ve şer" gibi kötü ahlaki özellikleri ifade eden birçok terim ile "erdem/fazilet" ve "erdemsizlik/rezilet" gibi ahlaki konulardan bahseden ayetler vardır. (Çağrı, 1989, 5)

Sonuç olarak şunu ifade edebiliriz ki, Kur'an, İslam ahlakının hem varlık hem de bilgi açısından ilk ve asli kaynağıdır. Kur'an-ı Kerim Müslümanların ahlaki ilke ve kurallar ahlak anlayış ve yaşayış konusunda bilgi edindikleri ilk kaynaktır. Kur'an ile tamamlanan insanlığın ahlak anlayışının insanın güncel hayatında nasıl uygulanacağı ise Peygamberimizin Sünneti ile ortaya çıktığı için Sünnet İslam ahlakının ikinci kaynağı olmaktadır.

B. Sünnet

İslam dininde Kur'an-ı Kerim'den sonra ikinci temel kaynak Hz. Peygamber'in sünnetidir.

"Ey inananlar! Hayat verecek şeylere sizi çağırdığı zaman, Allah ve Resûlüne uyun." (8/Enfal, 24); "(Resûlüm!) De ki, eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın." (3/Âl-i İmran, 31); "Peygamber size neyi verdiyse onu alın, size neyi yasakladıysa ondan sakının. Allah'tan korkun." (59/Haşr, 7); "Muhakkak ki sana (Resûle) biat edenler ancak Allah'a biat etmektedirler." (48/Fetih, 10)

Bu ayetlerden de anlaşılacağı üzere İslam Dini'nde Kur'an-ı Kerim'den sonraki ahlaki otorite Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.s.)'in hayatı ve sözleri ile yaşayış ilkeleri, yani sahih Sünnet'tir. Kur'an'ın şekillendirmeye çalıştığı ahlaki varlığı bütün hayatı boyunca bizzat yaşayarak insanlara göstermiş olan Hz. Peygamber (Müslim, Salatü'l-Musafirin, 139), söz ve davranışlarıyla İslam ahlakının ikinci kaynağı olmaktadır. Peygamberimizin kendisinin ahlaki güzellikleri tamamlamak için gönderilmiş olduğunu belirtmesi de (Muvatta, Hüsnü'l-Hulk, 8) bu duruma işaret etmektedir.

Kültür ve ırk olarak birbirinden çok farklı, coğrafi olarak birbirinden çok uzak olan Müslümanların genelde aynı ahlaki değerlere sahip oldukları bilinen bir gerçektir. Onların inanç ve davranışlarında, helal haram telakkilerinde, olaylara bakışlarında, hatta gülüp eğlenmelerinde bile önemli oranda benzerlik vardır. Bugün hâkim kültürün sınırsız gücüne ve yerel kültürleri silip süpürme gayretine rağmen Müslüman milletlerin kendilerine özgü bazı nitelikleri ayakta kalabilmişse, bunu büyük ölçüde İslamiyet'e, özellikle de Sünnet'e borçluyuz.

Hız. Peygamber'in ayetleri sahabeye sadece aktaran değil, aynı zamanda nasıl anlaşılıp uygulanmaları gerektiğini gösteren ve onları açıklayan bir vazifesi olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda Sünnet'in kâmil ve ahlaklı bir insan olma sürecinde izlenecek bir örneklik sistemi olduğu gündeme gelmektedir. Peygamberimizin Sünnet'i, Kur'an

ahlakının nasıl anlaşılıp uygulanabileceğini insanlığa göstermektedir. Dolayısıyla da Sünnet, daha ziyade ameli/pratik ahlak alanında İslam ahlakına kaynaklık yapmakta ve uyulması gereken esasları içermektedir. Hz. Peygamber Kur'an'da genel çerçevesi çizilmiş olan İslam ahlakının ne olduğunu göstermiş ve etrafındaki insanlar da ondan, müşahede yoluyla bu ahlaki öğrenmişlerdir. İnsanların Hz. Peygamber'den ahlak adına aldıkları şeyler, nihai olarak Kur'an ile irtibatlı olduğu için Peygamberimizin ahlakını anlamak isteyen herkesin müracaat etmesi gereken ilk kaynak Kur'an-ı Kerim olmaktadır.

Allah Peygamberimizi yüce ve mükemmel ahlaka sahip bir insan olarak vasıflandırırken (68/Kalem, 4) Müslümanlara da, Resulullah'ın kendileri için güzel bir örnek olduğunu söylemek suretiyle (33/Ahzab, 21; 22/Hac, 78), Hz. Peygamber'de ahlaki açıdan olan ile olması gerekenin buluştuğunu ve bir birliktelik meydana getirdiğini ifade etmiş olmaktadır. Cenab-ı Hakk Hz. Peygamber'i seçmiş ve ona diğer insanların bilmeleri gereken ilke ve kuralları öğretmiş, insanlar da Hz. Peygamber'den İslam ahlakını, sadece teorik bazı ilke ve kurallar sistemi olarak değil, aynı zamanda amelî bir şekilde müşahade yoluyla öğrenmişlerdir. Hz. Peygamber, İslam ahlakının görünür hale geldiği ilk insandır. O, bütün ömrünü erdemli yaşamaya adanmış olduğu için en seçkin insandır ve "üsv-e-i hasene/güzel örnek"dir. Bu yüzden onu örnek almak, İslam'a inananlar için insani ve imani bir görevdir. Bazı Müslüman âlimler Hz. Peygamber'den peygamberliği yanında "insan-ı kâmil", yani diğer önemli vasıfları yanında ahlaki faziletleri de en mükemmel haliyle kendisinde taşıyan insan, olarak bahsederler. (Görgün, 2010, 29, 32)

İslami açıdan İslam ahlakına uygun bir yaşama sahip olmak ancak Hz. Peygamber'e uymakla ve onu örnek almakla mümkün olur. Çünkü hem Kur'an, daha önce ifade ettiğimiz üzere, Peygamber Efendimizin büyük bir ahlak üzere olduğunu ve söylediklerinin vahiyden başka bir şey olmadığını belirtmiş, hem de o baba, eş, komşu ve yönetici gibi çeşitli rollerle toplumun içinde yaşamış, döneminin sorunlarıyla ilgilenmiş ve onlara çözümler üretmiştir. İyi ahlaki özelliklere sahip olma noktasında örneklerin rolü önemlidir. İnsanlar adaletli insanları göre göre

adil, doğru insanları göre göre doğru, cömert insanları göre göre cömert olurlar. (Altıntaş, 1999, 8; Aydın, Bekiryazıcı, 2011, 155, 156) Zaten Kur'an-ı Kerim'de belirtilen ahlaki kural ve ilkelerin insan için örnek olabilmesi, ancak ve ancak somutlaşmaları ile mümkün olur. Yaratılışı itibarıyla iyilik ve güzellikleri almaya uygun yapıda olan insan, ilk numuneleri gördüğü an onları daha kolay benimseyecektir. Bundan dolayıdır ki, insanlık tarihinde peygamberler bu ilk numuneleri oluştururlar ve onlar insanın manevî ve ahlaki olgunlaşmasında çok büyük önem taşırlar.

Hz. Muhammed (s.a.s.), peygamber olmadan önce de üstün bir ahlaka sahipti. Çünkü Allah tarafından eğitilmiş ve peygamberliğe hazırlanmıştı. Eminlik, güvenilirlik, dürüstlük gibi sahip olduğu pek çok ahlaki erdem ile herkes tarafından tanınıyor, peygamber olduğunu kabul etmeyenler bile bu özellikleri taşıdığını tasdik ederek hakkını teslim ediyorlardı. Herkes tarafından "Muhammedü'l-Emin" sıfatıyla anılması bunun en güzel örneğidir. Hz. Hatice de vahyin başlangıcı aşamasında eşindeki bu üstün özelliklere ve ahlaki erdemlere dikkat çekmiştir: "Sen akrabana bakarsın, işini görmekten aciz olanların yüklerini çekerisin, yoksula verir, hiçbir şeyi olmayana bağışta bulunursun, misafiri ağırlarsın, haksızlığa uğrayana yardım edersin." (Buhârî, Bed'u'l-Vahy, 1)

Ahlakla ilgili pek çok hadis vardır. Başta Kütüb-i Sitte olmak üzere hemen hemen bütün hadis kitaplarında yer alan "Kitabu'l-Edeb", "Kitabu'l-Birr", "Kitabu'l-Husni'l-Hulk" gibi bölümler tamamen ahlak hadislerini içermektedir. Ayrıca İmam Buhârî (ö. 855) Hz. Peygamber'in ahlakla ilgili hadislerini *el-Edebü'l-Müfred* isimli eserinde bir araya toplamıştır.

III. TALİ KAYNAKLAR

A. Kültür

İslam ahlakının oluşmasında ve sistemleşmesinde etkili olan kaynaklardan biri de toplumun veya milletin geçmişten süregelen her türlü dil, duygu, düşünce, gelenek, görenek, örf, âdet, yaşam ve sanat an-

layışları anlamına gelen sözlü ve yazılı kültürdür. Ancak kültür, daha önce ifade ettiğimiz üzere, Kur'an ve Sünnet gibi İslam ahlakının temel kaynağı değil, temel kaynakların anlaşılması ve insanların günlük hayatında işlerlik kazanması noktasında devreye giren tali kaynak olmaktadır.

Kültürü kendi içerisinde iki guruba ayırmak mümkündür. Birincisi başta Mekke ve Medine gibi şehirler olmak üzere Müslümanlar tarafından fethedilen ve İslam coğrafyasına dâhil olan bölgelerdeki kültür ve medeniyet, yani yerli kültürdür. İkincisi ise, hiçbir dönemde İslam coğrafyasına dâhil olmamış bölgelerdeki kültür ve medeniyetler, yani yabancı kültür ve medeniyetlerdir. Yabancı kültür ve medeniyetler başta çeviri faaliyetleri olmak üzere fetih hareketleri, ticari seyahatler ve araştırmalar gibi farklı yollarla İslam dünyasını ve Müslümanları etkilemişlerdir.

Hiçbir toplum veya grup yoktur ki içerisinde, iyi ve kötü üzerinde bir takım tasarımlar, fikirler, inançlar ve değer hükümleri barınan davranış kaideleri veya sosyal davranış biçimleri yaşatmasın. Yaşatılan bu davranış kaideleri örf ve âdetlerdir. Örf ve âdetler nesiller arasındaki kopukluğu önleyerek bütünleşmeyi sağlayan unsurlardır. Her ne kadar zaman zaman örf ve âdet ahlak ile karıştırılmakta ise de birbirlerinden farklıdır. Nesilden nesile intikal eden ve toplum içinde yerleşmiş davranış örnekleri olarak ifade edilen örf ve âdetin toplumdan topluma değişen bir yapısı vardır ve insanda oluşturduğu sorumluluk hissi ile yaptırım şekilleri ahlakın ortaya koyduğundan farklıdır.

Toplumlar için geçerli olan söz konusu özellikler İslam'ın geldiği Arap toplumu için de geçerli olan hususlardır. Bir topluma mal olmuş ve onun hayatında yer etmiş olan her inanç ve dünya görüşü, kendisinden sonra gelen ve kendisini ortadan kaldırarak yerine geçme iddiasında olan inanç, yaşama tarzı ve dünya görüşüne tepki gösterir. Bu, İslam dini için de böyle olmuştur. Hz. Muhammed'in Peygamber'liği, bilhassa 13 yıl kadar süren Mekke devrinde, cahiliye toplum değerlerinin son derece sert tepki ve direnciyle karşılaşmıştır. Çünkü örf bir

norm karakteri taşıyor ve önceden beri olagelenlerin devam etmesini ve gerçekleşmesini emreder. Fakat gerek inanç gerekse ahlak planında insanlığın dini olmak isteyen ve ahlaki özelliklere sahip mükemmel insanı oluşturma iddiasında olan İslam dini, tebliğ ve cihad gibi faaliyetler sonucunda bu mücadeleyi kazanmıştır. Hz. Peygamber Arap toplumunun önceden sahip olduğu örf ve âdetleri ne tamamen terk etmiş, ne de tamamen almıştır. Bu konuda mutlak kabul ve red şeklinde bir yol izlemek yerine İslam'ın prensiplerine uygun olanların İslam döneminde devam etmelerine izin vermiş, uygun olmayanların ise terk edilmelerini istemiştir. İslam dininin örf, âdet ve gelenekler karşısındaki tavrı, dinin genel prensiplerine uygunluğuna, ahlaki ve insani bakımdan taşıdıkları değere bağlı olmuştur. Hz. Peygamber'in insanlar arasında iyi bir çığır açan ve bu suretle güzel bir eylemin ortaya çıkmasına önderlik eden kimsenin o yoldan gidenlerin sevabınca sevap kazanacağını, aynı şekilde kötü bir uygulamanın ortaya çıkmasına sebep olanın da kötü yoldan gidenlerin günahınca günah kazanacağını bildiren hadisi (Müslim, İlim 15, Zekât 69; Müsned, IV, 357, 359) İslam'ın örf ve âdetler karşısındaki tavrını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Örf ve âdetlerin içerisinde toplumun geçmişten beri gelen ahlaki yaşayışı görülmektedir. Örf ve âdetin, ahlaki kuralların ortaya çıkmasında etkisinden dolayıdır ki örf ve âdet farklılıklarına bağlı olarak farklı ahlak anlayışları oluşmaktadır. Hz. Peygamber'den itibaren, Müslüman toplumlar arasında temelli farklılıklar olmamakla birlikte uygulamada farklı ahlak anlayışlarının ortaya çıkmasının en önemli nedeni toplumlar arasındaki örf, âdet ve gelenek farklılıklarıdır. Bu tür farklılıklar İslam toplumlarında ahlaki davranışın arka planındaki özü değil, daha ziyade şeklini değiştirmiştir. Ancak unutulmamalıdır ki, her ne kadar örf ve âdetler kişilerin ahlaki düşünüş ve yaşayışlarında etkili oluyor ve farklılıklar oluşturuyorsa da ahlak, hiçbir zaman örf, âdet ve geleneklerden ibaret değildir.

Kur'an ve Sünnet'teki ahlaki ilke ve tavsiyelerin belirli sayıda ve daha ziyade genel olması, insan hayatının ise dinamik ve sınırsız bir yapı arz etmesi dolayısıyla, nasslarla uyumlu olmak şartıyla toplumların örf,

âdet ve gelenekleri de ahlakın hayata geçirilmesinde kaynaklık ederler. Bu, İslam ahlakı için de böyle olmuştur. Örf ve âdetler Kur'an ve Sünnet'teki ahlaki ilkelerin toplumun sosyal hayatına uyumunu sağlamak açısından İslam ahlakının kaynağı olmuştur. (Karaman, 1988, 369-372; Dönmez, 2007, 87-92; Aydın, Bekiryazıcı, 2011, 176-177) Örf, âdet ve gelenekler naslarda belirtilmiş olan ahlaki normların anlaşılması, yorumlanması ve uygulanması ile naslar tarafından herhangi bir belirlenme yapılmamış olan ahlaki konularda İslam ahlakına kaynaklık ederler.

İslam ahlakının bir rivayet bir de dirayet kısmı vardır. Rivayet kısmı, onun varlığı ve bilgisi ile alakalı iken, dirayet kısmı bir davranış düzeni ve davranış düzeninin bilgisini kendisine konu edinerek, bunu daha üst bir dilde ele alıp, bir taraftan bunların anlaşılması ve karşıtlarına karşı savunulmasını sağlama yanında, yeni yetişen nesillere sistematik bir şekilde İslam ahlakını öğretmeyi mümkün kılmak ile alakalıdır. Dolayısıyla İslam ahlakının kaynakları dediğimizde kesinlikle ihmal edilmemesi gereken bir tarihi ve sistematik boyut olduğunu ve İslam ahlakının ilimleşme sürecinde ortaya çıkan eserlerin de İslam kültür geleneği içinde kaynak değeri kazandığını söyleyebiliriz. Bundan dolayı ahlak ilmi ve ahlak ilminde telif edilmiş temel eserleri de İslam ahlakının kaynağı olarak zikretmek gerekmektedir. Çünkü "giriş" kısmında ifade etmiş olduğumuz gibi, kaynak kelimesi, bir alanda telif edilmiş temsil gücü yüksek eserler için de kullanılmaktadır. Ayrıca herhangi bir alanın ilim haline gelmesi demek, kendisine has bir konunun olması, bu konu ile ilgili çeşitli problemlerin ortaya konulması, çözüme kavuşturulmaları ve bütün bu faaliyetlerin bu alana ait terimlerle yapılması demektir. Başka bir ifade ile bir konunun sistematik bir şekilde/ilim olarak ele alınması ve ilim haline getirilmesi demek, belirli bir "örf" içerisinde, yani bu alana has ıstılahlarla, bu alanda ortaya çıkmış olan muhtelif meseleleri ele almak ve bunlarla ilgili çözümler ve çözüm teklifleri ortaya koymak demektir. Kısaca ahlak alanının ilim haline gelmesi ve bu ilimde ortaya konulan temsil gücü yüksek eserler, bu ilmin kaynakları olmaktadır. "Maverdi'nin *Edebü'd-Dünya ve'd-Din*, Muhasibi'nin *er-Riaye* ve İbn Miskeveyh'in *Tehzibu'l-Ahlak* isimli eserleri İslam ahlakının önemli kaynaklarıdır." dediğimizde ah-

lak ilmi sahasında yapılmış önemli çalışmalar ile Müslümanların ahlak ilmi alanındaki faaliyetleriyle ilgili bilgi veren eserler kast edilmektedir. (Görgün, 2010, 36)

İslam ahlakıyla ilgili temel konular İslam düşünürlerinin yazdığı eserlerde yer almaktadır. Dolayısıyla da Müslüman ilim ve fikir adamlarının yazmış olduğu ahlak kitapları İslam ahlakının yorumlanması, zamanla ortaya çıkan ihtiyaçlar karşısında inkişaf ettirilmesi, zenginleştirilmesi ve sistemleştirilmesi gibi yönlerden kaynaklık teşkil ederler. Bu tür ahlak kitapları önce mevcut olanı ele alırlar, sonra da insanın sahip olması gereken davranış şekillerini belirtirler. Kelam kitaplarını, tasavvuf kitaplarını, ahlaki şiirleri, divanları, kasideleri de bu bağlamda ele alabiliriz. (Bk. Levend, 1963, 89-115)

İslam ahlakının kaynaklarından biri olan ahlak kitaplarını kendi içerisinde felsefi, tasavvufi ve kelami ahlak kitapları olmak üzere üç kısma ayırabiliriz.

Felsefi ahlak kitapları, İslam ahlakının teorik kısmı ve ahlak problemlerinin felsefi açıdan değerlendirilmesi yönünden kaynaklık ederler. Aristo ve Eflatun gibi Yunan filozoflarının ahlak eserlerinin çok erken dönemde Arapça'ya tercüme edilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Aristo'nun *Nikomakhos'a Etik*, isimli eseri İshak b. Huneyn (ö. 911) tarafından *Kitabu'l-Ahlak* ismiyle Arapça'ya tercüme edilmiş ve İbn Miskeveyh'ten itibaren Gazâlî de dâhil olmak üzere birçok İslam ahlak düşünürünü etkilemiştir. Farabî ve İbn Rüşd eser üzerine şerhler yazmışlardır. Eflatun'un *Protagoras, Şölen, Gorgias, Timaios, Theaitetos, Phaidoun* ve *Devlet* adlı eserleri ile Galen'in Arapça'ya *Kitabu'l-Ahlak* ismiyle tercüme edilmiş olan eseri de İslam dünyasında etkili olmuştur. Hind düşüncesinin önemli bir temsilcisi olan Beydeba'nın *Kelile ve Dimne* isimli eseri ise Abdullah b. Mukaffa (ö. 142/757) tarafından Arapça'ya tercüme edilmiştir. İslam düşünürleri farklı kültür ve medeniyetlere ait eserlerden yararlanırken İslam'ın temel ilkelerini dikkate almışlar, naslarla çelişmemeye çalışmışlar ve dini öğretilere uymayan hususları uygun hale getirme gayreti içinde olmuşlardır.

İslam filozofları, Kitap ve Sünnet'e dayanan İslam ahlakı karşısında yeni bir ahlak sistemi kurmaya değil, onu antik Yunan filozoflarının ahlaki terimlerle ilgili önemli tarif ve tasniflerinden hareketle sistemli bir şekilde açıklamaya çalışmışlardır. Erdem kavramı etrafında şekillenmiş akla dayalı bir ahlak anlayışı ortaya koymuşlardır. Birçok İslam filozofu ahlakla ilgili eser yazmış olmakla birlikte özellikle Farabi'nin *Kitabu't-Tenbih ala Sebili's-Saade, es-Siyasetü'l-Medeniyye, İhsaü'l-Ulûm, el-Medinetü'l-Fazıla*; İbn Miskeveyh'in *Tehzibü'l-Ahlak*; Nasiruddin et-Tusi'nin *Ahlak-ı Nasiri*; Gazâlî'nin *İhya-u Ulûmu'd-Dîn* ve Kınâlızade Ali Efendi'nin *Ahlak-ı Âlâi* adlı eserleri felsefi ahlak sahasında yazılmış olan önemli eserler olup Müslümanların ahlaki düşünüş ve yaşayışları hakkında doğrudan bilgi vermektedirler. Aynı zamanda bu eserler, İslam ahlakının gelişmesinde ve sistemleşmesinde etkili olmuşlardır. Onların ayırıcı özelliği, ahlaki ilke ve kuralları tahlil ve tasvir ederken antik Yunan ve diğer kültür havzalarının filozoflarının eserlerinden etkilenmiş olmalarıdır. (Çağrı, 1989, 37-168; Aydın, 1999, 10-13; Fahri, 2004, 93-206; Görgün, 2010, 38)

Tasavvuf alanında da ahlakı konu edinen eserler yazılmıştır. Temel tasavvufi eserlerin her birisi aynı zamanda birer ahlak eseri hüviyetindedir. Zaten bir hal ve yaşama tarzı olan tasavvufu "hüsnu'l-hulk" olarak tanımlayanlar da olmuştur. Tasavvufi ahlakta, Marifetullahı ulaşabilmek için nefis muhasebesinin ve tezkiyesinin önemli ve gerekli olduğu düşüncesi benimsenir. Tasavvufi ahlak zühd kavramı etrafında şekillenen bir ahlak anlayışıdır. Ehlisünnet âlimleri arasında tasavvuf düşüncesi üzerine eser yazan birçok düşünür olmasına rağmen biz burada belli başlılarına işaret edeceğiz: Abdullah b. Mübarek'in *Kitabü'z-Zühd* ve *Ve'r-Rekaik*, Haris el Muhasibi'nin *er-Riaye*, Ebu Talib el-Mekki'nin *Kütü'l-Kulûb*, Kuşeyri'nin *er-Risale* ve Mevlana'nın *Mesnevi* adlı eserleri bunların başlıcalarıdır. Bu eserlerin en önemli özelliği, ahlakı belirli kural ve ilkelere uyma olarak değil, insanda söz konusu ilke ve kurallara uyma neticesinde ortaya çıkması beklenen hal ve makam olarak kabul etmeleridir. (Çağrı, 1989, 25-32; 1991, 70-80; 1999, 7; Görgün, 2010, 38)

Kelam ilminde, kader konusu ve onunla ilişkili olarak insanın irade hürriyeti, sorumluluğu, adalet ile hayır ve şer gibi konular etrafında yapılmış olan tartışmalar İslam ahlakı üzerinde etkili olmuştur. Kelamın ortaya koyduğu ahlak anlayışı takvâ kavramı üzerine odaklaşmıştır. Sözü edilen konular Mutezile, Eşariyye ve Matûridiyye'den oluşan üç önemli kelami mezhebin görüşleri çerçevesinde şekillenmiştir. (Çağrı, 1989, 13-21; 1991, 80-90; 1999, 3-6; Fahri, 2004, 55-89)

IV. SONUÇ

İnsan hayatını düzenleyen muamelelerin usul ve kanunlarını insanlara ilk defa öğreten 'din' olduğu gibi, ahlaki kanun ve uygulamaları, pratikleri de öğreten dindir. İnsanlık bunları vahiy ile öğrenmiştir. İslam ahlakı önce Hz. Peygamber'in hayatında gerçekleşmiş, sonra da etrafında yaşayan insanlar tarafından müşahede yoluyla öğrenilip yaşanmış ve kendilerinden sonraki nesillere aktarılmıştır. Ahlak dinden meydana gelmiş olduğu için İslam ahlakının kaynağı Kur'an-ı Kerim ile onun ışığında oluşmuş olan Sünnet'tir. Kur'an ve Sünnet hayatın genel çerçevesini çizmiş, amelî kurallarını belirlemiş, sonraki dönemde İslam dünyasında ortaya çıkmış olan ahlak anlayışlarının temelini oluşturmuştur. Bu iki temelden hareketle İslam düşünürleri içinde yaşadıkları kültürlerden de beslenerek birbirinden ayrıntılarda farklılaşan ahlak anlayışları geliştirmişlerdir.

KAYNAKLAR

- Altıntaş, Hayrani, *İslam Ahlakı*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.
- Aydın, İbrahim Hakkı, Bekiryazıcı, Eyüp, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, Yenda Yayınları, İstanbul 2011.
- Aydın, Mehmet, "Ahlak-İslam Felsefesi", *DİA*, II, ss. 10-13, İstanbul 1999.
- Aydın, Vedat, *Ahlak Dersleri*, Denge Yayınları, İstanbul 1996.
- Bolay, Süleyman Hayri, *Aristo Metafiziği ile Gazâlî Metafiziğinin Karşılaştırılması*, MEB Yayınları, İstanbul 1993.
- Ceylan, Yasin, "Din ve Ahlak", *Doğu Batı*, y. 1, sy. 4, ss. 101-107, 1998.
- Çağrı, Mustafa, "Ahlak", *DİA*, II, ss. 1-9, İstanbul 1999.
- _____ *Anahatlarıyla İslam Ahlakı*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1991.
- _____ *İslam Düşüncesinde Ahlak*, İFAV Yayınları, İstanbul 1989.
- Çilingir, Lokman, *Ahlak Felsefesine Giriş*, Elis Yayınları, Ankara 2003.
- Dönmez, İbrahim Kafi, "Örf", *DİA*, XXXIV, ss. 87-93, İstanbul 2007.
- Draz, Muhammed Abdullah, *Kur'an Ahlakı*, Çev. Emrullah Yüksel, Ünver Günay, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.
- el-Hindî, Ali el-Muttaki, *Kenzü'l-Ummâl*, III, 17, Hadis No: 5335.
- Erdem, Hüsameddin, *Son Devir İslam Düşüncesinde Ahlak*, Konya 1996.
- Fahri, Macid, *İslam Ahlak Teorileri*, Çev. Muammer İskenderoğlu-Atilla Arıkan, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Gazâlî, *Mearic el-Kuds fi Medarici Marifet en-Nefs*, Mısır, ts.
- Görgün, Tahsin, (ed.), *İslam Ahlak Esasları*, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2010.
- Kahraman, Hayrettin, "Âdet", *DİA*, ss. 369-373, İstanbul 1988.
- Kılıç, Recep, "Ahlakı Temellendirme Problemi", *Felsefe Dünyası*, sy. 8 (Temmuz 1993), ss. 67-78.
- _____ "İslam Ahlakı", *İslam Ahlak Felsefesi*, ss. 45-63, AÜ Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara 2012.
- _____ *Ahlakın Dini Temeli*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1992.
- Levend, Agah Sırrı, *Ümmet Çağında Ahlak Kitaplarımız*, s. 89-115, Belleten, 1963.
- Pazarlı, Osman, *İslam'da Ahlak*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1980.

- Saruhan, Müfit Selim, "İslam Ahlak Felsefesi: Tanım, Kaynaklar ve İçerik", *İslam Ahlak Felsefesi*, ss. 65-89, AÜ Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara 2012.
- Tatar, Burhanettin, *Çağdaş Sorunlar Spekülatif Düşünceler*, Etüt Yayınları, Samsun 2008.
- Topçu, Nurettin, *Ahlak*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.
- _____ *İslam ve İnsan*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1998.
- Yaran, Cafer Sadık, *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul 2011.